

КОРЕЛЯЦІЯ ПИТОМИХ І ЗАПОЗИЧЕНИХ ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТІВ У «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» 1924–33 рр.

© Матанцева А., 2010

У роботі досліджено особливості кореляції питомих і запозичених терміноелементів у «Російсько-українському словнику» 1924–33 рр. порівняно з іншими словниками трьох основних періодів розвитку української лексикографії: кін. XIX – 20-ті рр. XX ст., 30-ті – 80-ті рр. XX ст. і кін. XX – поч. XXI ст.; виявлено шляхи вирішення актуальних проблем українського термінознавства, що у зв'язку із заборонаю «Російсько-українського словника» 1924–33 рр. у 30-х рр. XX ст. не були актуалізовані.

Ключові слова: терміноелемент, кореляція, питомий терміноелемент, запозичений терміноелемент.

In the research, it is analyzed the speciality of correlation the national and international elements in the “Russian-Ukrainian dictionary” (1924–33) and in the other dictionaries of the three main periods of development Ukrainian lexicography. It is showed the way of solution the Ukrainian terminology main problems, fixed in the “Russian-Ukrainian dictionary” (1924–33).

Keywords: term element, correlation, native term element, borrowed term element.

Українська термінологія довгий час не мала змоги розвиватися на рівні з термінологією країн, що зберігали свою державність. Її розвиток відбувається хвилюподібно, відповідно до поліпшення чи погіршення політичної ситуації. За сучасних умов одним з найважливіших завдань мовознавців, що вивчають проблеми термінології, є дослідження та аналіз набутків попередників у цій галузі, з тим, щоб урахувати їх для створення повноцінної системи термінів у різних галузях вітчизняної науки.

Важливим здобутком лексикографії 20-х рр. XX ст. став «Російсько-український словник» 1924–33 рр. редактований А. Кримським (далі — Словник А. Кримського), який більшість сучасних українських лінгвістів визнають одним з найкращих словників XX ст. На жаль, у 30-х рр. XX ст. на цей словник було накладено заборону. Тому до нашого часу він залишається недостатньо вивченим.

У своїх працях М. Коцюбинська, Ю. Шевельов, І. Огієнко дають загальну позитивну оцінку Словнику за редакцією А. Кримського. Більш детально цей Словник у спільній статті аналізували Є. Карпіловська, О. Кочерга і Є. Мейнарович. Нашу роботу ми присвятили одному з аспектів вивчення Словника А. Кримського, а саме: кореляції питомих і запозичених кореневих елементів у термінах, утворених словоскладанням і основокладанням. Ми обмежилися дослідженням термінів, записаних на літеру М.

Мета цієї роботи — порівняти кореляційні пари терміноелементів, зафіксовані в Словнику за редакцією А. Кримського, з їхніми відповідниками в словниках трьох основних періодів розвитку української лексикографії: кін. XIX – 20-ті рр. XX ст., 30-ті – 80-ті рр. XX ст. і кін. XX – поч. XXI ст. Під поняттям «терміноелемент», на нашу думку, варто розуміти значущу частину терміна, зумовлену семантикою відповідної лексеми, що може співвідноситися із словом (у складі термінологічної сполуки), основою слова, словотвірною морфемою, символом, цифрою або графічним знаком. Термін «кореляція» зазвичай тлумачать як взаємозалежне співвіднесення, взаємозв'язок і зумовленість мовних елементів, засновані на тотожності й відмінності матеріальних або функційних властивостей. «Кореляція» — основний спосіб інтеграції таких елементів у систему [1, с. 244]. У нашій роботі під терміном «кореляція» ми розуміємо взаємну залежність двох і більше різних за формою терміноелементів, які використовують на позначення того самого поняття. Наприклад, за допомогою терміноелементів-корелятів *моно-* і *одно-* утворено такі терміни-синоніми: *монодія* — *одноголосся*.

У Словнику за редакцією А. Кримського, на прикладі термінів, утворених словоскладанням і основокладанням, було спостережено кореляцію таких питомих і запозичених терміноелементів.

1. Терміноелементи *-знавство* і *-логія*: *міологія* — *м'язознавство*, *мітологія* — *мітознавство*. Ці терміноелементи можуть перебувати лише в постпозиції. Основа *-знавство* має одне семантичне значення, а саме: назва розділу (галузі) відповідної науки. Іншомовний терміноелемент *-логія* має два значення: вказує на розділ (галузь) певної науки й сукупність одиниць, що вивчає відповідна наука. Аби уникати двозначності щодо вживання компоненту *-логія*, укладачі «Російсько-українського словника» 1924–33 рр. пропонують основу *-логія* залучати на позначення сукупності одиниць: *мітологія*, а основу *-знавство* використовувати тоді, коли потрібно назвати галузь науки: *мітознавство*. В інших словниках кін. XIX – 20-х рр. XX століття натрапляємо лише на терміни з елементом *-логія*. Бачимо, що укладачі Словника за редакцією А. Кримського. стали одними з перших лексикографів, які запропонували розмежувати ці значення, створивши відповідні словотвірні моделі. Зауважимо: у наш час проблему розрізнення термінів з омонімічними компонентами (на кшталт *міфологія*, *фразеологія*) не вирішено до кінця. Науковці кожної галузі науки цю проблему вирішують по-своєму. Наприклад, фразеологи пропонують розуміти під *фразеологією* розділ науки, а під *фраземіка* — сукупність фразеологізмів [2, с. 774]. Термінознавці розрізняють терміни *термінознавство* — галузь науки, і *термінологія* — сукупність термінів [3, с. 3]. Таким чином, уважаємо, що пропозиція укладачів Словника за редакцією А. Кримського залишається актуальною для нашого часу й допоможе уникнути омонімії, яка є небажаним явищем як для терміна в цілому, так і його компонентів зокрема.

У випадках, коли термін з компонентом *-логія* не був омонімічним, укладачі Словника А. Кримського подавали до іншомовного терміна також питомий синонім з компонентом *-знавство*: *міологія* — *м'язознавство*. Прикметно: першим у словниковій статті стоїть іншомовний термін. Це свідчить про те, що автори цього словника перевагу надавали інтернаціоналізму. Подавши питомий синонім, лексикографи, можливо, керувалися принципами укладання словників, виробленими ще Інститутом Української Наукової мови (ІУНМ). Так, науковці, що працювали в ІУНМ уважали, що в термінологічному словнику варто пропонувати кілька спеціальних назв. Невдалі лексеми, на їхню думку, через деякий час мали вийти з мовного ужитку, а перспективні — лишитися. Звісно, «Російсько-український словник» 1924–33 рр. був загальнонавчальним словником, а проте, за нашими спостереженнями, фіксуючи термінологічну одиницю, його укладачі, керуючись порадами ІУНМ, подавали широкий синонімічний ряд.

У словниках, які було опубліковано в 30-х – 80-х рр. XX ст., а також у кін. XX – поч. XXI ст. подано один варіант, як-от: *міфологія* і *міологія*. Отже, терміни, утворені за питомими словотвірними моделями, витіснено запозиченими. Очевидно, що причиною цього стала мовна політика СРСР, скерована на максимальне зближення двох «братніх» мов: російської й української. Відомо: з 30-х рр. XX ст. відбувається згортання процесу українізації. Починаються репресії проти української інтелігенції загалом і лексикографів зокрема. У цей час з'являються сумнозвісні бюлетені, у яких відкинуто вироблені наукові засади термінотворення й під цим кутом зору «рецензовано» всі словники, що вийшли в 20-х рр. XX ст., унаслідок чого вилучено лексику, що відрізняє українську мову від російської. Наприклад, у бюлетені «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології» (1935) часто натрапляємо на такі звинувачення: «В українській мові є чимало слів однозвучних або майже однозвучних і рівнозначних із словами братніх мов — російської і білоруської, чи принаймні котроїсь з них, до того ж слів масових, широковживаних і zarazом термінологічних. Упорядники СФТ («Словник фізичної термінології» (1932) [Матанцева А.] за всяку ціну намагалися викинути такі терміни, просуваючи натомість провінціалізми, архаїзми, штучні новотвори, тощо» [4, с. 237]. Такого типу настанови стали прямою вказівкою щодо концептуальних позицій науковців-термінологів.

2. Терміноелементи *багато-*, *много-*, *полі-*: *поліедричний* — *багатогранний*, *поліном* — *многочлен* — *багаточлен*. Ці терміноелементи у складному слові стоять у препозиції й вказують на велику кількість того, про що йдеться в другій основі або слові.

Якщо говорити про функціонування цих терміноелементів загалом, а не як складової кореляційної пари, то, за нашими спостереженнями, у Словнику за редакцією А. Кримського найпродуктивнішою є основа *багато-*, а найменш продуктивна основа *много-*, яку в словнику зафіксовано в кількох словах, а саме: *многочлен*, *многоліття* та *многолітствувати*. Також маємо одиничні випадки залучення іншомовного елемента *полі-*. Наприклад: *політеїзм*, *поліандрія*. Досить часто термін подано з цим

елементом як синонім до власне українського, наприклад, *багатогранний* — *поліедричний*, *багаточлен* — *поліном*. За нашими підрахунками, кількість термінів з терміноелементом *полі-* становить приблизно 5%. Отже, укладачі Словника за редакцією А. Кримського виразну перевагу віддавали термінам з українською основою *багато-*.

В інших словниках періоду кін. XIX – 20-х рр. XX ст. переважають терміни з основою *много-*: *многоклітинний*, *многошарий*, *многочлен*, *многостінник*. Іншими словами: укладачі «Російсько-українського словника» 1924–33 рр. на відміну від інших тогочасних лексикографів відмовилися від термінів зі староукраїнською основою *много-* й, підтримуючи нові тенденції в мові, надають перевагу основі *багато-*.

В інших загальномовних російсько-українських словниках першого періоду також небагато слів із запозиченим терміноелементом *полі-*. Винятком був хіба «Словник природничої термінології» Х. Полонського (1928), де такого типу терміни посідають помітне місце. Отже, укладачі загальномовних словників того періоду намагалися уникати іншомовних термінів, що були б незрозумілими для людини без спеціальної підготовки. Натомість термінологічні словники фіксували й запозичені терміни з терміноелементом *полі-*, і національні терміни з основою *багато-* або *много-*. Це підтверджує те, що термінознавці 20-х рр. XX ст. намагалися диференціювати термінологію для загалу (створюючи її переважно на основі національної мови) і для фахівців (створюючи як питомі, так і використовуючи міжнародні терміни). Так, І. Процик зазначає, що головним завданням термінознавців 20-х – 30-х рр. XX ст. було узгодження термінологічних потреб учнівської молоді та мовної практики спеціалістів. Учні шкіл потребували термінів легкозрозумілих, а спеціалісти мали озброїтися вузькоспеціальною термінологією. Тому до термінологічних словників уведено матеріал з українських джерел, а також подано загальноновживані міжнародні терміни [5, с. 50]. Уважаємо, що такий підхід доцільний, оскільки легкозрозумілі терміни, утворені на основі питомої лексики, сприятимуть тому, що учні шкіл краще засвоюватимуть матеріал.

У 30-х – 80-х рр. XX ст. перевагу надають терміноелементу *много-*. Наприклад, в «Українсько-російському словнику» 1953–63 рр. такі терміни як *многогранний*, *многосторонній* подано з ремаркою «математичний термін», наприклад: «**многогранник** *мат.* многогранник» [6, с. 631], а терміни з основою *багато-*: *багатосторонній*, *багатогранний*, *багатобічний* — без жодної ремарки. Це свідчить про те, що укладачі цього словника надавали перевагу термінам із компонентом *много-*, відмовляючись від лінгвістичних орієнтирів укладачів Словника за редакцією А. Кримського. І це зрозуміло в контексті політичної ситуації того часу, адже, активізуючи староукраїнську основу *много-*, автори «Українсько-російського словника» 1953–63 наближали українську мову до російської. Пор.: *многосторонний* (*рос. м.*) — *многосторонній* (*укр. м.*), *многоугольный* (*рос. м.*) — *многокутний* (*укр. м.*). Крім того, у словниках цього періоду з'являються терміни, яких бракувало в словниках періоду кін. XIX – поч. XX ст. Пор.: *багатошаровий* [6, с. 26] — *багатошарий* [9, с. 1310], *многосторонній* [7, с. 531] — *багатобічний* [9, с. 1311]. Такі терміни є небажаними словотвірними кальками з російської мови.

У сучасних словниках надають перевагу терміноелементам з основою *багато-*. Наприклад, у «Російсько-українському словнику» за ред. В. Жайворонка (2003) у словниковій статті поряд з терміном з основою *много-* вказано, що таке слово є рідковживаним: «**многоугольник** *мат.* багатокутник; *реже* многокутник» [7, с. 211]. Таким чином, сучасні термінознавці повертаються до тієї словотвірної моделі, яку було запропоновано укладачами Словника за редакцією А. Кримського. Можемо вважати це шляхом до зменшення кількості кальок з російської мови та створення термінологічної макросистеми на основі внутрішньомовних ресурсів. Наголосимо: зменшення варіативності запобігатиме розхитуванню літературної норми.

3. Терміноелементи *одно-* і *моно-*: *монодія* — *одноголос*. Ці терміноелементи стоять у препозиції й указують на одиничність предмета, про який ідеться в іншій основі. Загалом елемент *одно-* продуктивніший за терміноелемент *моно-*. Кількість термінів з основою *одно-* становить приблизно 60% від загальної кількості. Подібну ситуацію маємо в інших загальномовних словниках кін. XIX – 20-х рр. XX ст. У них переважали терміни з питомими елементами, тому й терміни з елементом *полі-* майже не трапляються. Парадоксально, але терміноелементів з антонімічним до *полі-* елементом *моно-* досить багато.

У словниках 30-х – 80-х рр. XX ст. кореляція цих терміноелементів у лексемах *монодія* —

одноголос не збереглася. Термін *одноголос* було витіснено словом *монодія*. Знову бачимо, що термін, утворений за допомогою запозиченого елемента, витіснив питоме слово. Варто зазначити, що, хоча кореляція елементів *одно-* і *моно-* у термінах *монодія* і *одноголос* не збереглася, але в українській мові є дві паралельні моделі термінотворення із цими терміноелементами. У сучасних словниках на позначення одноголосого співу також зафіксовано термін *монодія*. Щодо терміна *одноголос*, то він не зберігся, але у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. Бусела (2005) зафіксовано термін *одноголосся*, зі значенням «наявність у музичному творі лише однієї мелодії (голосу) без супроводу інших одночасних з нею явищ» [10, с. 829]. Отже, відбулося розмежування значень запозиченого терміна і його питомого відповідника.

Як бачимо, тенденції творення термінолексем перебувають у прямій залежності від політичної ситуації. Найперспективнішими вважаємо ті обставини, що сприяли виробленню термінології, орієнтованої на внутрішньомовні ресурси зі збалансованим залученням міжнародних елементів. Саме такої орієнтації варто дотримуватися, дбаючи про майбутнє української термінології. Дослідження конкретних термінів засвідчило: Словник за редакцією А. Кримського може допомогти у вирішенні цих завдань.

Словники: 1. Великий тлумачний словник української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. — Ірпінь: Перун, 2005. — 1728 с. 2. Вікул Є. Російсько-український словничок термінів фізики і хімії / Є. Вікул — Гадяч, 1918. — 40 с. 3. Грінченко Б. Словарь української мови: у 4 т. / Б. Грінченко — К.: Лексикон, 1996. 4. Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії / К. Дубняк — Кобеляк, 1917. — 40 с. 5. Желехівський Є. Малорусско-немецкий словарь: у 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський — К.: Друкарня тов. ім. Т. Шевченка, 1886. 6. Іваницький С. Російсько-український словник: у 2 т. / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К.: Обереги, 2006. — 524 с. 7. Ізюмов О. Російсько-український словник / О. Ізюмов. — К.: Книгоспілка, 1926. — 656 с. 8. Полонський Х. Словник природничої термінології / Х. Полонський. — К.: Держ. в-во Укр, 1928. — 262 с. 9. Карачун В. Російсько-український математичний словник / В. Карачун, О. Карачун, Г. Гульчук — К.: Вища школа, 1995. — 266 с. 10. Російсько-український словник: у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А-П / [підг. О. Телемко]. — К.: Червоний шлях, 1924–1933. — Режим доступу до словн.: <http://www.r2u.org.ua> — Назва з екрана. 11. Російсько-український словник: у 3 т. / [ред. С. І. Головацук]. — К.: Наук. думка, 1969. 12. Російсько-український словник [ред. В. В. Жайворонок]. — К.: Абрис, 2003. — 1424 с. 13. Словник української мови: в 11 т. / [ред. І. К. Білодід та ін.]. — К.: Наук. думка, 1970–80. 14. Українсько-російський словник: у 6 т. / [гол. ред. Кириченко І. Н.]. — К.: В-во АН УРСР, 1953–1963. 15. Словник технічної термінології (загальний) (проект) [укл. І. Шелудько, Т. Садовський]. — К.: ДВУ, 1928. — 588 с. 16. Шило Н. Російсько-український словник. Термінологічна лексика / Н. Шило — К.: Просвіта, 2004. — 211 с.

1. Лингвистический энциклопедический словарь / [гол. ред. В. М. Ярцева]. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 682 с. 2. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. — К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820 с. 3. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л.: Світ, 1994. — 214 с. 4. Калинович М. Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології / М. Калинович, Дрінов Делчо // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвіциду / [упор. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька та ін.]. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. — 399 с. 5. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі ХІХ–ХХ століть / І. Процик — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. — 252 с. 6. Українсько-російський словник: у 6 т. / [гол. ред. І. Н. Кириченко]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963. — Т. 1. 7. Українсько-російський словник: у 6 т. / [гол. ред. І. Н. Кириченко]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963, Т. 2. 8. Російсько-український словник / [ред. В. В. Жайворонок]. — К.: Абрис, 2003. — 1424 с. 9. Російсько-український словник: у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А-П / [підг. О. Телемко]. — К.: Червоний шлях, 1924–1933. — Режим доступу до словн.: <http://www.r2u.org.ua> — Назва з екрана. 10. Великий тлумачний словник української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. — Ірпінь: Перун, 2005. — 1728 с.